

УДК 159.925 : 159.

Н.М. Заболотна

**ТЕОРЕТИЧНІ ТА ЕМПІРИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ
КОГНІТИВНИХ СТИЛІВ**

У статті розглядаються особливості, функції та критерії виокремлення когнітивних стилів як індивідуально-своєрідних способів переробки інформації про актуальне середовище. Просліджуються напрями у дослідженні когнітивних стилів. Аналізуються теоретичні та емпіричні проблеми формування та розвитку когнітивних стилів.

Ключові слова: когнітивні стилі, пізнавальні стилі, когнітивні контролю.

В статье рассматриваются особенности, функции и критерии вычленения когнитивных стилей, как индивидуально-своеобразных способов переработки информации о своем окружении. Прослеживаются направления в исследованиях когнитивных стилей. Анализируются теоретические и эмпирические основы проблемы формирования и развития когнитивных стилей.

Ключевые слова: когнитивные стили, познавательные стили, когнитивные контроли.

The article discusses the features, functions and criteria for distinguishing cognitive styles as individual and unique ways of processing information about the actual environment. Directions in research of cognitive styles are considered in the article. Theoretical and empirical problems of formation and development of cognitive styles are analyzed.

Keywords: cognitive styles, learning styles, cognitive control.

Постановка проблеми. Проблема специфіки інтелектуальної активності відповідно до різних рівнів розвитку інтелекту є однією із значущих й одночасно найменш досліджених проблем у психології. Протягом останнього десятиліття проблеми когнітивної психології все частіше виходять на перший план у різних сферах досліджень психологічної науки.

Становлення компетентного спеціаліста у будь-якій професійній сфері відбувається в процесі етапної професіоналізації, пов'язаної зі змінами в інтелектуальному та особистісному розвитку. Рівень розвитку технічного прогресу та науки в сьогоденні умовах ставить певні вимоги до навчання будь-якій професійній діяльності, успішне виконання якої залежить від інтелектуальної діяльності людини зокрема. Однак у процесі виконання діяльності необхідно враховувати не тільки інтелектуальну структурну організацію, а й способи переробки інформації людиною, а саме, когнітивні стилі як індивідуально-своєрідні способи переробки інформації про своє оточення (зокрема способи сприймання, категоризації, розуміння та інтерпретації подій).

Вивчення умов професійної підготовки, знання того, які особистісні якості є необхідними в цій професії, якого рівня розвитку повинні досягнути індивідуально-психологічні структури для освоєння професійної діяльності – ці проблеми є актуальними для вирішення завдань підготовки та навчання спеціалістів у всіх професійних галузях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На думку багатьох дослідників, пізнавально-когнітивна сфера, а саме, індивідуально-своєрідні способи переробки інформації, що отримали назву «когнітивні стилі», є тим важливим рівнем психологічної регуляції інтелектуальної діяльності, який пов'язаний з успішністю навчання, формуванням своєрідних індивідуальних способів освоєння професії та стилів поведінки (Д. Колб, П. Верной, Ф. Маккенна, М. О. Холодна, В. А. Колга, О. Л. Григоренко, Р. Стернберг, М. С. Єгорова, І. П. Шкуратова та ін.).

Проблема когнітивних стилів знаходиться на межі психології пізнання та психології особистості. Саме тому початкова розробка проблеми стильової своєрідності особистості належить у зарубіжній психології представникам аналітичної психології (А. Адлер, Г. Олпорт). У подальшому розвиток стильового підходу здійснювався в руслі когнітивного напрямку (Г. Віткін, Р. Гарднер, Дж. Каган, Д. Уорделл, Дж. Ройс та ін.). Особливість зарубіжних досліджень полягала в емпіричному підході до вивчення феномену когнітивних стилів. У традиційних дослідженнях когнітивних стилів недостатньо уваги приділялося проблемі формування когнітивного стилю. Це пояснювалось, зокрема, уявленнями про генетичну обумовленість та стійкість когнітивно-стильових якостей в онтогенезі. Вчені, що розвивали стильовий підхід (В. А. Колга, І. М. Палей, М. О. Холодна та ін.), зосередили увагу на теоретичному обґрунтуванні місця цього феномену в структурі особистості, що розвивається, та суб'єкту діяльності, розглядали також розвиток стильових особливостей в структурі інтегральної індивідуальності, у контексті поняття «індивідуальний стиль діяльності» (Є. О. Клімов, В. С. Мерлін, В. О. Толочек та ін.).

Однак у сучасних підходах до вивчення когнітивних стилів значна кількість питань залишається відкритою. Їх вирішення має принципове значення для теорії та практики як психології особистості, так і психології навчання та професіоналізації. Є дискусійною проблема передумов формування індивідуальних відмінностей у проявах когнітивного стилю, його мінливості чи стійкості, характері цих змін.

Оскільки когнітивні стилі є чутливими до суб'єктивних та ситуаційних чинників, вони можуть варіюватися, пристосовуючи таким чином пізнавальні можливості людини до вимог середовища, а це, своєю чергою, відкриває можливості для формування та змін особистості. Таким чином, формування когнітивно-стильової організації в процесі професійного розвитку особистості висуває проблему зрілості механізмів інтелектуального функціонування, що визначає вираженість того чи іншого полюсу когнітивного стилю. Когнітивні стилі, як рівні регуляції інтелектуальної діяльності, що відповідають за керування процесом переробки інформації, можна розглядати як особливі інтелектуальні здібності, що формуються та розвиваються в умовах професійної спеціалізації.

Предметом дослідження когнітивні стилі, як своєрідні способи переробки інформації про своє оточення (зокрема способи сприймання, категоризації, розуміння та інтерпретації реальності), були представлені в працях Гарднера, Бровермана, Віткіна. Передбачалось, що стильові дослідження на перший план висувають проблему унікальності індивідуальних інтелектуальних ресурсів, а також дозволяють розглядати особистість з точки зору особливостей організації її пізнавальної сфери.

Метою статті є висвітлення теоретико-методологічних засад проблеми дослідження когнітивних стилів, аналіз проблеми формування і розвитку когнітивних стилів.

Виклад основного матеріалу. У дослідженнях стилю в психологічному контексті можна виокремити чотири напрями:

1. Стиль життя.
2. Пізнавальні стилі.
3. Стилi поведінки та діяльності.
4. Інтегровані підходи до дослідження стилів.

Саме пізнавальні стилі характеризують індивідуально-своєрідні способи вивчення реальності. М. О. Холодна, систематизуючи пізнавальні стилі, виділяє такі види: стилі кодування інформації, стилі переробки інформації (когнітивні стилі), стилі постановки і вирішення проблем (інтелектуальні стилі, стилі мислення), стилі пізнавального ставлення до світу (епістемологічні стилі). Багатозначність поняття когнітивного стилю М. О. Холодна пояснює різноманітністю феноменів його прояву. Когнітивні стилі в найбільш ранніх класичних працях визначались як «система когнітивних контролюючих принципів, що виступають як посередники між намірами та вимогами ситуації» (Гарднер), «бажаний спосіб когнітивного аналізу та структурування свого оточення» (Віткін), «профіль розумових здібностей» (Броверман) [7, с. 39].

Когнітивно-стильовий підхід – це, переважно, емпірична сфера досліджень. Спочатку визначення когнітивних стилів здійснювалося на основі процедур вимірювання з подальшими спробами теоретичної інтерпретації результатів відповідної стильової методики. У сучасній вітчизняній та зарубіжній літературі можна зустріти опис понад півтора десятка когнітивних стилів. Основними з них вважають такі: «полезалежність-поленезалежність», «імпульсивність-рефлексивність», «ригідність-гнучкість пізнавального контролю», «вузькість-широта діапазону еквівалентності», «ширина категорії», «толерантність до нереалістичного досвіду», «когнітивна простота-когнітивна складність», «вузькість-широта сканування», «конкретна-абстрактна концептуалізація», «згладжування-загострення».

Традиційне визначення когнітивних стилів пов'язане з виділенням таких критеріїв:

1. Когнітивний стиль – це процесуальна інструментальна характеристика інтелектуальної діяльності.
2. Когнітивний стиль – це біполярне вимірювання, тобто кожний стиль представлений як дві крайні форми пізнавального реагування у вигляді двох полюсів: «імпульсивність-рефлексивність», «полезалежність-поленезалежність».
3. Стійкість когнітивних стилів у часі.
4. Не використовуються оціночні судження, оскільки кожний стиль має певні переваги залежно від ситуації.
5. Генералізований характер прояву когнітивних стилів у різних психічних сферах [4, с. 5-6].

У дослідженнях когнітивних стилів виокремлюють два напрями:

- неопсихоаналітичний напрям, меннігерська школа (Дж. Кляйн, Р. Гарднер);
- гештальтпсихологічний напрям (Г. Віткін).

Працюючи в напрямі психоаналітичної психології, представники меннігерської групи емпірично виявили особливості когнітивного функціонування, здатні покращити контроль над діями. Загалом, когнітивні контролі – це «структури еґо, що проявляються у вигляді відповіді на певні адаптивні вимоги» [1, с. 21]. Таким чином, адаптивність є значущою характеристикою когнітивних контролів. Когнітивні контролі, за Гарднером, залежать від двох чинників: зовнішнього середовища та індивідуальних

особливостей суб'єкта, тобто когнітивні контролю опосередковують вираження конкретних потреб та афектів при зустрічі особистості з конкретними типами ситуацій. За Р. Гарднером та Дж. Клейном, стиль – це результат взаємодії цілої низки контролів. Отже, «когнітивний стиль – вищий рівень контролю в особистісній організації» [9, с. 311]. Контролі тісно пов'язані з конституційними характеристиками, особливостями темпераменту, інтелектуальними здібностями.

Неопсихоаналітичний та гештальтпсихологічний напрями у вивченні когнітивних стилів розглядають когнітивні стилі (контролі) як індивідуальні стратегії пізнання, які об'єднують мотиваційний та пізнавальний компоненти психічного [3;5;6]. Незважаючи на суперечності, стильовий підхід із початку свого виникнення пов'язувався з формуванням альтернативного, порівняно з традиційними текстологічними теоріями, погляду на природу індивідуальних відмінностей у структурі та функціонуванні інтелекту. Зміст поняття «когнітивний стиль» визначався з урахуванням таких особливих рис:

1. Індивідуальні відмінності інтелектуальної діяльності, окреслені як когнітивні стилі, відокремлювались від індивідуальних відмінностей в ступені успішності інтелектуальної діяльності, виявлених за допомогою інтелектуальних тестів.

2. Когнітивні стилі, характеризуючи пізнавальну сферу, одночасно розглядались як прояви особистісної організації в цілому, оскільки індивідуальні способи переробки інформації виявились тісно пов'язаними з потребами, мотивами, афектами тощо.

3. Когнітивні стилі оцінювались порівняно з індивідуальними особливостями пізнавальних процесів як форма інтелектуальної діяльності більш високого порядку, оскільки основна функція когнітивних стилів полягала вже не настільки в одержанні та переробці інформації про зовнішні впливи, як в координації та регулюванні базових пізнавальних процесів.

4. Когнітивні стилі – посередники між суб'єктом та середовищем, що здійснюють безпосередній вплив на особливості протікання адаптаційних поведінкових процесів [4].

Отже, поняття когнітивного стилю використовується для характеристики, з одного боку, індивідуальних відмінностей у процесах переробки інформації, а з іншого боку, типів людей залежно від їх когнітивної організації. Передбачалось, що дослідження когнітивних стилів поставлять на перший план проблему унікальності індивідуальних інтелектуальних ресурсів і дозволять пояснити поведінку особистості в процесі аналізу особливостей організації її пізнавальної сфери.

Спільною точкою зору як зарубіжних, так і вітчизняних концепцій є виокремлення функцій когнітивних стилів:

1. Адаптивна (когнітивні стилі розглядаються як механізм індивідуального інтелектуального пристосування до умов діяльності).

2. Регуляторна (когнітивні стилі здійснюють безпосередній вплив на характер переробки інформації і особливості афективних станів та опосередкований – на процес взаємодії людини зі своїм оточенням).

3. Компенсаторна (когнітивні стилі функціонують у режимі компенсації недостатніх або таких, що перешкоджають продуктивній самореалізації, індивідуальних психічних якостей).

Отже, когнітивні стилі розглядаються як чинник, що опосередковує реалізацію інтелектуального потенціалу особистості [8, с. 73-74].

Існує досить обмежена кількість досліджень, що стосуються проблеми формування і розвитку когнітивних стилів. Дослідження, що свідчать про зміни у стильовій сфері під впливом зовнішніх факторів, можна розподілити на чотири групи: дослідження формування та розвитку когнітивних стилів у процесі дорослішання та збільшення життєвого досвіду; дослідження формування та розвитку когнітивних стилів залежно від особливостей складу сім'ї, умов виховання та характеру взаємодії із членами родини; дослідження впливу освіти та професійного досвіду на розвиток когнітивних стилів; дослідження ефекту мобільності когнітивних стилів під впливом різних факторів (тренування, психотерапії тощо). У цих дослідженнях представлені факти, що свідчать як про внутрішню, так і зовнішню детермінацію когнітивних стилів [7, с. 255-264].

Існує гіпотеза, що у дітей когнітивних стилів, як таких, не існує. Таким чином, когнітивні стилі формуються в онтогенезі та стильова поведінка можлива тільки на достатньо високому рівні розвитку індивіда [там само]. Є дані про те, що когнітивні стилі змінюються з віком. Наприклад, більшість дітей є полезалежними, в юнацькому віці відбувається ріст полезалежності, у похилому віці знову збільшується питома вага полезалежності. Порівняння вираження деяких когнітивних стилів у юнацькому та похилому віці виявило дві лінії розвитку стилів у похилому віці: регресивну (ріст полезалежності та ригідності) та прогресивну (ріст рефлексивності та збереження здатності до категоріального узагальнення) [2].

У дослідженнях Г. Віткіна було виявлено, що полезалежність/полезалежність формується в ранньому дитинстві під впливом способу спілкування з матір'ю. Якщо дитину занадто опікають і контролюють, у неї формується полезалежний стиль. Якщо при цьому ще й обмежується її спілкування з ровесниками – полезалежність зростає. Виявлено також, що полезалежний стиль складається, як в умовах

дуже великих сімей (де разом живуть кілька поколінь), так і в умовах неповної сім'ї (що складається з матері та дитини) [7, с. 264].

У деяких дослідженнях продемонстровано вплив освіти на стильові характеристики. Наприклад, відзначається переважання полнезалежного стилю серед людей з вищою освітою. Також спостерігається зниження імпульсивності з віком та зростанням освітнього рівня. Виявлено «ефект мобільності» когнітивних стилів під впливом різних чинників (тренування, психотерапії тощо). М. О. Холодна наводить дані щодо ряду досліджень, в яких продемонстровано, що при збільшенні інтелектуального навантаження, включенні довільної регуляції, успішність/неуспішність діяльності, формування навичок інтелектуальної поведінки, варіювання станів досвіду людини призводить до змін стильової позиції в напрямку зміщення або на один, або на прямо протилежний йому полюс. М. О. Холодна стверджує, що когнітивний стиль може змінюватися під впливом психотерапевтичних процедур. Таким чином, зовнішні фактори здійснюють вплив на формування і розвиток когнітивних стилів [7, с. 271].

Згідно з одним з останніх визначень [10], більшість параметрів когнітивного стилю залежить від того, в якому співвідношенні у психічній діяльності та регуляції поведінки людини знаходяться дві психічні підсистеми: сфера власне пізнавальних процесів (інтелекту) і сфера емоційних процесів та станів (афекту). Когнітивний стиль створює баланс між інтелектуальною та емоційною сферами. При домінуванні афекту над інтелектом спостерігається, як правило, синтетичний, ригідний, імпульсивний та емоційний когнітивний стиль. При домінуванні інтелекту над афектом когнітивний стиль набуває протилежних якостей, а саме: аналітичність, гнучкість, рефлексивність, раціональність. З віком і зростанням освітнього рівня та професійного досвіду когнітивно-стильова організація у тієї ж самої людини змінюється. Як правило, у тій сфері, де людина є найбільш компетентною (у професійній діяльності) більшою мірою проявляються зміни стилю.

Висновки. Освіта XXI ст. передбачає як результат не тільки знання людини про світ, а й власне ставлення до цього знання, яке формується на основі індивідуального осмислення інформації. Індивідуальний пізнавальний стиль визначає як особливості опрацювання та переробки інформації, так і здатність до постановки та вирішення проблем, особливості пізнавального ставлення до світу в цілому.

Когнітивні стилі характеризують індивідуальні уподобання людей в способах сприймання, категоризації, прийомах аналізу і структурування свого оточення тощо. Таким чином, когнітивні стилі є процесуальною характеристикою інтелектуальної діяльності. Основні теоретичні підходи у дослідженнях когнітивних стилів умовно можна поділити на чотири групи теорій: психологічної диференціації Г. Віткіна, когнітивних контролів Р. Гарднера та його співавторів, когнітивного темпу Дж. Кагана, когнітивні теорії особистості О. Харві, Дж. Келлі.

Когнітивні стилі виконують такі функції: адаптивну, регуляторну, компенсаторну.

Дослідження, що стосуються проблеми формування та розвитку когнітивних стилів, є нечисленними. Генетичні дослідження когнітивних стилів переважно пов'язані з полнезалежністю/полнезалежністю та імпульсивністю/рефлексивністю. Щодо проблеми зовнішньої детермінації когнітивних стилів, здійснені як кроскультурні дослідження, так і дослідження однорідного середовища. Ці дослідження поділяються на групи: формування та розвиток когнітивних стилів у процесі дорослішання і збільшення життєвого досвіду; формування та розвиток когнітивних стилів залежно від особливостей складу сім'ї, умов виховання та характеру відносин з членами родини; дослідження впливу освіти та професійного досвіду на розвиток когнітивних стилів; дослідження ефекту мобільності когнітивних стилів залежно від зовнішніх впливів. Аналіз цих досліджень підтверджує вплив зовнішньої детермінації на формування та розвиток когнітивних стилів.

Дослідження когнітивних стилів дозволяє діагностувати нові аспекти інтелектуальної діяльності, такі, що мають відношення до більш глибоких шарів ментального досвіду і впливають на сформованість механізму мимовільної саморегуляції процесів переробки інформації. Таким чином, реальні інтелектуальні можливості суб'єкта залежать не тільки від рівня психометричного інтелекту, але і від особливостей прояву стильових характеристик інтелектуальної діяльності.

Література:

1. Кострикина И. С. Соотношение стилевых и продуктивных характеристик интеллектуальной деятельности у лиц с высокими значениями IQ : дис. ... канд. псих. наук : 19.00.01 / Кострикина Ирина Станиславовна. – Москва, 2001. – 207 с.
2. Своеобразие уровневых, структурных и стилевых характеристик интеллекта в пожилом возрасте / М. А. Холодная, Н. Б. Маньковский, М. Ю. Бачинская [и др.] // Психология зрелости и старения. – 1998. – № 2. – С. 5-13.
3. Селиванов В. В. Мышление и личность / В. В. Селиванов. – Смоленск : СГУ, 1998. – 240 с.
4. Холодная М. А. Когнитивные стили как проявление своеобразия индивидуального интеллекта / М. А. Холодная. – Киев : УМК ВО, 1990. – 75 с.